
Միքայել Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020, 300 էջ

Հայ ժողովրդի ուշ միջնադարյան շրջանի պատմության ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրությունը, անկասկած, գիտական և քաղաքական կարևոր նշանակություն ունի, իսկ մեր օրերի իրողությունների համատեքստում՝ նաև քաղաքական հրատապություն: Ցավով հարկ է նշել, որ այս իրողությանը վերաբերող աշխատանքները, որոշ բացառություններով, նվազ ուշադրության են արժանացել հայ պատմաբանների կողմից: Ուստի ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու Միքայել Մալխասյանի գրախոսվող մենագրությունն ինչ-որ չափով լրացնում է այդ բացը:

Սույն թեմային հեղինակի անդրադարձը միանգամայն արդարացված է, քանզի նշված ժամանակաշրջանում ժողովրդագրական գործընթացները մեր երկրի էթնոժողովրդագրական պատկերում առաջ են բերել այնպիսի երևույթներ, որոնք հայոց բնօրրանի էթնիկ դիմախեղման պատճառ են դարձել: Դրանցից հիշատակության արժանի են մարդկային վիթխարի զանգվածների բռնի տեղահանություններն ու բռնագաղթերը, գերեվարությունները, թուրք-պարսկական գրեթե չդադարող պատերազմները և դրանց անխուսափելի ուղեկից սովը, համաճարակները, մահ տարածամը, հայկական հողերում թուրքական և քրդական, առհասարակ նումադական քոչվոր օտար տարրերի բնակեցումը և այլ արհավիրքներ, որոնք, անկասկած, կասեցրել ու արգելակել են հայ ժողովրդի բնականոն զարգացումը և նրա թվաքանակի աճը:

Մ. Մալխասյանի մենագրությունը հերքում է թուրքական պատմագրության հակագիտական և ճշմարտության դեմ մեղանշող այն մտացածին ու կեղծ պնդումը, թե իբր օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում այլադավան միլլեթների, այդ թվում նաև հայերի նկատմամբ ժողովրդագրական քաղաքականության բացասական միտումներ չեն արձանագրվել: Անառարկելի փաստերի հիման վրա հեղինակը հերքում է նաև մերօրյա ադրբեջանական պատմագրության մտավարժանքներն ու պնդումները, ըստ որոնց՝ Արևելյան Հայաստանում հայ տարրն իբր միշտ փոքրամասնություն է կազմել, մանավանդ Սեֆյան պետության գոյության ժամանակաշրջանում, որը նրանք անվանում են ադրբեջանական պետություն, այնինչ այն եղել է իրանական ազգային պետություն:

Մենագրության շահեկան բաժիններից է օտար էթնիկական ներթափան-

ցումները Հայաստան լուսաբանող ենթագլուխը, որտեղ հեղինակը հանգում է սկզբունքային նշանակության եզրահանգման, այն է՝ որքան հախուռն էր օտար տարրերի էթնիկական էքսպանսիան դեպի հայ ժողովրդի բնօրրանը, հայ բնակչությունը, այդուհանդերձ, շարունակում էր լինել գերակշիռ մեծամասնություն: Այս կապակցությամբ հիշատակենք Ն. Ադոնցի այն դիտարկումը, որ «հայոց երկրի մակերևութին կատարված այս փոփոխությունները՝ ֆեոդալական մոդելների առումով, ազդեցի՞ն արդյոք համապատասխանաբար նրա էթնիկական հիմքի վրա: Ազդե՞ց վերնախավի այս փոփոխությունը ստորին խավերի կազմի վրա: Այն մոնղոլական չղարձավ մոնղոլների տիրապետության ընթացքում, և ոչ էլ թուրքմենական դարձավ թուրքմեն առաջնորդների ժամանակաշրջանում: Եվ այժմ իշխանությունը քրդերի ձեռքը փոխանցումով Հայաստանը նմանապես քրդական չղարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը մնաց, ինչպես որ այն միշտ եղել էր, հայկական»¹:

«Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականության առանձնահատկությունները Հայաստանում» բաժնում հարուստ աղբյուրագիտական նյութի հիման վրա ցույց է տրվում, որ Օսմանյան կայսրությունում XV դարում արմատավորված, այսպես կոչված, «այուրգյունային», այն է՝ բռնագաղթերի, համակարգը վերածվել էր պետական զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականության: Լայն տարածում էր գտել նաև հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին նվաստացնող մանկահավաքության կամ դեժիրմեի և փենչիքի՝ քրիստոնյա գերիներին հարկադիր աշխատանք պարտադրելու դաժան ու անմարդկային համակարգը:

Համակողմանիորեն քննության ենթարկելով Օսմանյան կայսրության և Մեֆյան Իրանի հարկային քաղաքականությունը՝ Մ. Մալխասյանը միանգամայն հիմնավոր ցույց է տալիս, որ բռնատիրական և իրենց հիմքում աստվածապետական այդ երկու պետություններում ազգային և հարկային քաղաքականությունն ամբողջովին կրոնականացված էր, որի ցայտուն վկայությունը գլխահարկն էր կամ ջիզիեի և խարաջի, այն է՝ այլադավանների համար սահմանված հողային հարկը:

Մ. Մալխասյանը մանրամասն անդրադառնում է այլադավան բնակչության զանգվածային կամ մասնակի իսլամացման քաղաքականության հարցերին թե՛ Օսմանյան կայսրությունում և թե՛ Մեֆյան Իրանում, կատարում վերին աստիճանի ուշագրավ և նորոյթ պարունակող դիտարկումներ: Այսպես, նա նկատում է, որ օսմանյան և իրանական իշխող շրջանների բռնի իսլամացման քաղաքականությունը մերթ ուժեղանում էր, մերթ թուլանում՝ կախված ժամանակի այս կամ այն իրադարձությունից: Ուշագրավ է նաև այն, որ հեղինակը հիմնավոր փաստերով ցույց է տալիս, որ XVI դարում Օս-

---

¹ Ադոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989, էջ 102: Հմմտ. *նույնի* Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան // Ադոնց Ն., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2012, էջ 224-225:

մանյան կայսրությունում և Մեֆյան Իրանում այլադավանների նկատմամբ իսլամացման զանգվածային քաղաքականություն դեռևս չէր իրականացվում, որն անշուշտ ուներ իր հիմնավոր պատճառները: Դա, օրինակ, հայ ժողովրդի նկատմամբ տարածում է ստանում սկսած XVII դարից, երբ այն ընդունում է վիթխարի չափեր և իրականացվում կրոնական մոլեռանդության ծայրահեղ շեշտված ձևերով:

Այս միապետություններում հայ բնակչությունը համարվում էր իրավագուրկ զիմնի, այն է՝ այլադավան պարտապան, միաժամանակ ռայա, որը բառացիորեն նշանակում էր անասնահոտ, իսկ լայն առումով՝ իրավագուրկ հպատակ: Մ. Մալխասյանը հղում է փաստեր առ այն, թե Հայաստանում այսպես կոչված Իմամ Ջաֆարի տխրահոշակ օրենքը, ըստ որի՝ իսլամ ընդունած անձը տիրում էր քրիստոնյա հարազատների ունեցվածքին, ինչպիսի ավերածություններ է գործել: Նա ցույց է տալիս, որ չնայած կրոնական և իրավական բնույթի սահմանափակումներին, հայերն ամուր էին իրենց կրոնի և ազգային եկեղեցու նկատմամբ, նաև մատնանշում, որ հենց հավատին հավատարիմ լինելու հետ են կապված որոշ նահատակությունների հիշատակումները:

Հեղինակը քննության է ենթարկում նաև Հայաստանի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերը, կրոնադավանական փոխակերպումները և այլն, հատկապես անդրադառնում է կաթոլիկ համայնքների առկայությանը, ինչն ինքնին էթնոժողովրդագրության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ըստ մի շարք նոր փաստերի՝ նա ցույց է տալիս, որ հատկապես XVII դարում արևմուտքից սպասվող փրկությանն առնչվող հայ ազգային լեզենդի զարթոնքի պայմաններում Հայաստանի գույգ հատվածների մի շարք շրջաններում մեծ թվով հայեր դավանափոխ են եղել:

Մ. Մալխասյանի եզրահանգումներից մեկն այն է, որ չնայած Օսմանյան կայսրության իրականացրած բռնի մուսուլմանացման և այլադավանների նկատմամբ անհանդուրժողական քաղաքականության զանազան դրսևորումներին՝ նույնիսկ XVII դարի թուրք հեղինակներն ընդունում էին Հայաստանի տարածքում հայ բնակչության մեծամասնության փաստը: Բացի այդ, շրջանառության մեջ դնելով բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ և կատարելով մանրակրկիտ հաշվարկներ, նա համոզիչ ցույց է տալիս, որ XVI-XVII դարերում Հայաստանը շարունակել է բավականին խիտ բնակեցված երկրամաս լինել, թեև ջալալիական շարժումների, ծանր հարկապահանջության, պատերազմների, կրոնական հալածանքների և այլ պատճառներով տեղի է ունեցել հայ բնակչության խոշոր արտագաղթ: Նա նաև նկատում է, որ XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացների հետաքրքիր առանձնահատկություններից էր վանականների թվի կտրուկ աճը, ինչը պայմանավորված էր Հայ առաքելական եկեղեցու ակտիվացմամբ և մշակութային կյանքի անօրինակ վերելքով:

Մ. Մալխասյանը մեծ տեղ է հատկացնում շահ Աբբաս Ա-ի կազմակերպած հայերի բռնագաղթին և դրա ժողովրդագրական հետևանքներին: Նախ

նա ցույց է տալիս, որ այդ «մեծ սուրգունը» իր նախադեպը չունեցող բռնագաղթ էր, որն Արևելյան Հայաստանը, մասամբ նաև Արևմտյան Հայաստանի առանձին շրջաններ իսպառ հայաթափ արեց: Նա հանգամանորեն քննարկում է բռնագաղթն ընդգրկած տարածքի հարցը, անդրադառնում գաղթի ենթարկված հայ բնակչության թվաքանակին և այլն: Թվում է, թե սրանք հանրահայտ իրողություններ են, սակայն Մ. Մալխասյանը հենվում է ուշագրավ փաստերի վրա և կատարում վերին աստիճանի հետաքրքիր եզրահանգումներ: Նա միանգամայն իրավացի է, երբ նշում է, որ Ամիրգունա խանը, որի ղեկավարությամբ իրագործվել էր բռնագաղթին առնչվող շահ Աբբասի հրամանը, Հայաստանի նկատմամբ հետագայում որդեգրել է միանգամայն արդյունավետ ժողովրդագրական քաղաքականություն: Նա գիտակցել է Հայաստանը հայաթափելու քաղաքականության վտանգավոր հետևանքները, ուստի և շահի համաձայնությամբ ձեռնամուխ է եղել Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչության վերաբնակեցմանը: Անկասկած, նրա քաղաքականությունը նպաստել է Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական հայեցիկազմի պատկերի մասնակի վերականգնմանը: Մ. Մալխասյանը իրավամբ նշում է, որ սահմանամերձ արևմտահայ գավառներն ամայացնելով՝ Ամիրգունա խանը փորձում էր ոչ միայն լուծել իր վարչամիավորում մարդկային ռեսուրսների պակասի խնդիրը, այլև ձգտում էր անվտանգ դարձնել պետության սահմանները՝ արևմտահայ գավառների մի մասը վերածելով յուրօրինակ բուֆերային գոտու: Այդուհանդերձ, հեղինակը գտնում է, որ շահ Աբբասի կազմակերպած հայերի բռնագաղթը հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգություններից է:

Մ. Մալխասյանի մենագրությունը շարադրված է աղբյուրագիտական բացառիկ հարուստ նյութերի հենքի վրա: Ընդ որում, նա սկզբնաղբյուրների ճիշտ ընտրություն է կատարել, կարևորը տարբերակել երկրորդականից, պարզել իր քաղած նյութի հավաստիությունը և պատշաճ ձևով գնահատել դրանց արժեքը: Մենագրության մեջ թեև տեղ են գտել առանձին մասնակի կրկնություններ և անհարկի ձգձգված հատվածներ, սակայն մեզ չի հաջողվել նշմարել հիշատակության արժանի թերություններ:

Մեզ համար հաճելի իրողություն է նաև այն, որ մենագրությունը շարադրված է գրագետ և գեղեցիկ հայերենով, կուռ տրամաբանությամբ, փաստերի ընտրության նկատմամբ գիտական աշխատողին վայել բժախնդրությամբ: Անկասկած, Մ. Մալխասյանն օժտված է վերլուծական կարողություններով, ուստի հայագիտությանը նպաստ բերող նրա արժեքավոր ուսումնասիրությունն արժանի է ամենայն դրվատանքի:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ

Ներկայացվել է 02.11.2020

Ընդունվել է տպագրության 12.11.2020